

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кафедра психології, соціології та педагогіки, ННІ № 3

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

«ПРАКТИКУМ ІЗ ВІКОВОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»

вибіркова компонента

освітньої-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (психолог ювенальної превенції)

за темою – «ПСИХОЛОГІЯ РАННЬОЇ ЮНОСТІ».

Харків 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою ННІ № 3
Протокол від 09.08.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології (Протокол від 08.07.2024 № 13)

Розробник:

викладач кафедри психології, соціології та педагогіки, ННІ № 3, **Олександра РЯЗАНОВА**.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальної психології ХДАК, кандидат психологічних наук, доцент **Ігор ВІДЕНЕСЬ**.
2. Професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3, кандидат психологічних наук, доцент **Світлана ХАРЧЕНКО**.

План лекції

1. Соціальна ситуація розвитку особистості ранньої юності
2. Новоутворення раннього юнацького віку.
3. Провідна діяльність в ранній юності.
4. Розвиток спонукальної сфери особистості у період ранньої юності.
5. Емоційно-вольова сфера у ранній юності

Рекомендована література:

Основна

1. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб.. - К. : Каравела, 2010. - 400 с.
2. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб.. - Київ : Центр учб. літ., 2018. - 111 с.
3. Власова О.І. Педагогічна психологія : навч. посіб.. - Київ : Либідь, 2015. - 399 с.
4. Кацавець Р.С. Вікова психологія : навч. посіб.. - Київ : Алерта, 2019. - 111 с.
5. Кордунова Н.О. Психолого-педагогічний практикум для вчителів. - Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. - 72 с.
6. Кочемировська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакті з законом. - Харків : Громад. Альтернатива, 2010. - 132 с.
7. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. : / В.П. Кутішенко. - Київ : Центр учб. літ., 2016. - 125 с.
8. Педагогічна психологія : підручник / М.Б. Євтух, Е.В. Лузік, Н.В. Ладогубець, Т.В. Ільїна. - Київ : Кондор, 2015. - 420 с.
9. Савчин М.В. Вікова психологія : навч. посіб. : / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. - К. : Академвидав, 2011. - 360 с.
10. Степанов О.М. Педагогічна психологія : навч. посіб. / О.М. Степанов. - К. : Академвидав, 2011. - 414 с.

Допоміжна

1. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні студії сучасних українських учених : навч. посібник. – Дрогобич : Посвіт, 2014. – 152 с.
URI:
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/348/1/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%84.%20%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>
2. Методика викладання психології у вищій школі : [навч. посіб.] / Ю. Ю. Бойко-Бузиль, С. Л. Горбенко та ін. – К. : Атіка, 2012. – 272 с.
URI:<https://core.ac.uk/download/pdf/84273707.pdf>
3. Михальченко Н.В. Вікова психологія. Навчально-методичний посібник. / Автор-упорядник Михальченко Н.В. - Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017.- 244 с. URI:
http://dspace.mdu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/213/1/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0

[%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf](#)

4. Олейник Н. О. Вікова психологія (з практикумом) : лабораторний практикум / Н.О. Олейник. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 76 с. URI: <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/6478>

5. Практикум з вікової та педагогічної психології : навчально-методичний посібник / редактор-укладач Н. М. Когутяк. – Івано-Франківськ, 2010. – 126 с. URI:<http://194.44.152.155/elib/local/3627.pdf>

6. Резван О. О Практикум із психології : навч. посібник / О. О. Резван, Н. С. Моргунова, О. В. Кір'янова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. – 157 с. URI:<http://eprints.kname.edu.ua/55297/1/2019%2045%D0%9D%20%D0%BF%D0%B5%D1%87%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BC.pdf>

7. Сидоренко О.Б. Практикум з вікової та педагогічної психології : навчальний посібник для студентів подвійних спеціальностей з психологією. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – 262 с. URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/21981>

8. Теорія і технологія розв'язання педагогічних задач : навч. посіб. / Л. О. Мільто — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 156 с. URI: https://lib.iitta.gov.ua/2622/1/MILTO_879-13.pdf

9. Токарева Н.М. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник / Н. М. Токарева, А. В. Шамне – Кривий Ріг, 2013 – 283 с. URI: http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/1757/1/%D0%92%D0%BE%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.pdf

Текст лекції

1. Соціальна ситуація розвитку особистості ранньої юності

Протягом юнацького віку (від 15—16 до 20 років) особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, уперше масштабно роздивляється свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, осмислено спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про перехід її до етапу дорослості.

Різноманітні ознаки юнацтва як особливої соціально-психологічної,

демографічної групи, якій властиві специфічні цінності, мова і норми поведінки, стиль, дозволя, рішучість в реалізації задумів, є свідченням властивості тільки йому соціальної, психологічної ситуації розвитку.

Загальні особливості ранньої юності. Протягом ранньої юності (від 15—16 до 17—18 років) особистість виходить на рубіж відносної зрілості, у цей період завершуються бурхливий ріст і розвиток її організму, а також первинна соціалізація.

Утверджуючись у світогляді, самоусвідомлюючись і самовизначаючись, прагнучи індивідуальної неповторності, юнаки і дівчата виявляють значно вищий, ніж у підлітковому віці, рівень навчальної діяльності, комунікативності, починають узгоджувати у своєму баченні майбутнього близьку і віддалену перспективи, нерідко переживаючи при цьому кризу ідентичності.

Фізичне дозрівання та соціалізація в ранній юності.

Досліджуючи розвиток особистості в ранній юності, розглядають його натуральний і соціальний ряди.

Натуральний ряд розвитку (процес фізичного дозрівання). Ранню юність небезпідставно вважають перехідним віком. Біологічним критерієм переходу від дитинства до зрілості є фізичне, зокрема статеве, дозрівання. Процеси дозрівання відбуваються нерівномірно. Це проявляється як на міжіндивідуальному рівні, оскільки в 15 років один старшокласник може бути постпубертальним (статеводозрілим) юнаком, другий — пубертальним (який статеводозріває) підлітком, а третій — допубертальною (в якого ще не настав період статевого дозрівання) дитиною, так і на внутрішньоіндивідуальному рівні (різні біологічні системи однієї і тієї людини не дозрівають одночасно).

У ранній юності закінчується формування скелета, швидко розвивається м'язова система. Ріст дівчат припиняється на 16—17 році (± 13 місяців), хлопців — на 17—18 році (± 10 місяців).

Відбуваються значні зміни в серцево-судинній системі: збільшується просвіт кровоносних судин, об'єм і продуктивність серця, що забезпечує нормальний кровообіг за різних, у тому числі й напружених, станів організму. Продовжується функціональний розвиток нервових клітин головного мозку. До

15 років, як правило, завершуються дозрівання кори великих півкуль та формування нейронного апарату всіх ділянок головного мозку. Повного розвитку досягає система зв'язків між різними відділами мозку, розширюються можливості для виникнення нових зв'язків. Умовні зв'язки в ранньому юнацькому віці характеризуються вищою стійкістю та більшими можливостями переключення.

На цьому віковому етапі у більшості юнаків і дівчат завершується статеве дозрівання. У дівчат уже сформовані вторинні статеві ознаки, внутрішні статеві органи продовжують інтенсивно рости, завершується формування жіночого типу статури тіла. У юнаків відбувається інтенсивне формування вторинних статевих ознак, чоловічого типу статури.

Соціальний ряд розвитку. Перехід від дитинства до дорослості в людському суспільстві передбачає залучення дитини до оволодіння системою знань, норм і навичок, завдяки яким індивід може створювати матеріальні та духовні цінності, виконувати суспільні функції і нести соціальну відповідальність. Тобто ранній юнацький вік пов'язаний із процесом соціалізації.

На соціалізацію юнаків і дівчат впливають умови та перебіг психічного й особистісного розвитку. Залежно від їхніх індивідуально-психологічних особливостей виокремлюють такі типи соціалізації:

- соціалізація, яка супроводжується серйозними проблемами в поведінці, конфліктними ситуаціями, труднощами у засвоєнні соціальних ролей тощо;

- плавна, розмірена соціалізація. За такого її перебігу юна особистість включається в доросле життя порівняно легко, не завдаючи клопоту батькам і педагогам;

- соціалізація, яка характеризується швидкими, стрибкоподібними змінами, що ефективно контролюються особистістю. Таким юнакам і дівчатам властивий високий рівень самоконтролю, самодисципліни.

Особливості цих типів соціалізації по-різному виявляються у життєдіяльності хлопців і дівчат. Як правило, дівчата випереджають у соціальному розвитку хлопців. Вони глибше й ефективніше засвоюють соціальні

ролі, покладають на себе відповідальність за своє життя. У виборі професії, навчального закладу міжстатеві відмінності не простежуються.

Оскільки в ранньому юнацькому віці відбуваються соціалізація, становлення цілісної особистості, школа повинна з однаковою відповідальністю дбати про підготовку старшокласника до праці, сімейного життя, трудової діяльності, виконання громадянських обов'язків, заохочувати його постійно займатися самовдосконаленням. Жодне з цих завдань не може бути розв'язане у відриві від іншого, без взаємодії з іншими соціальними інститутами.

Соціальна ситуація розвитку в старшому шкільному віці зумовлена особливостями перебування учня на порозі самостійного життя, необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху. Психологічним центром ситуації розвитку старшокласників стає вибір професії, внаслідок чого у них формується своєрідна внутрішня позиція. Своєрідність її зумовлена зорієнтованістю у майбутнє, сприйняттям теперішнього крізь призму цієї основної спрямованості особистості.

Суттєвою особливістю внутрішньої особистісної позиції старшокласника є зміна характеру потреб, які з безпосередніх перетворюються на опосередковані, усвідомлені та довільні. Учень може керувати своїми потребами і прагненнями, складати життєві плани, що засвідчує досить високий рівень особистісного і соціального розвитку.

На цьому віковому етапі відбувається формування механізму цілетворення, основними проявами якого є наявність у людини певного задуму, плану життя, життєвої мети, проекту цілі, загального досвіду свого буття. Цей механізм пов'язаний із прагненням і здатністю старшокласника здійснювати самопроекцію на майбутнє. Йдеться про його прагнення і здатність ставити конкретні цілі, переносити себе в майбутнє, вибудовувати своє реальне життя з проекцією на майбутнє.

Нова внутрішня позиція учня старших класів змінює важливість для нього змісту, мети і завдань навчання. Він оцінює своє навчання з огляду на його значущість для власного майбутнього, особливо для вибору професії.

Соціальна позиція юнаків і дівчат зорієнтована на здобуття статусу

самостійної дорослої людини. У зв'язку з цим старшокласники виявляють підвищений інтерес до способу життя дорослих, що сприяє їх життєвому і професійному самовизначенню. Розширюється коло їх дружнього спілкування з однолітками за одночасного підвищення, порівняно з підлітками, вибірковості особистісних контактів і уподобань.

2. Новоутворення раннього юнацького віку.

Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Нерідко на позначення цього феномена використовують поняття “ідентичність” — усвідомлена індивідом самототожність.

Ідентичність забезпечує неперервність минулого, теперішнього і майбутнього індивіда. Вона утворює одну систему координат для організованих та інтегрованих форм поведінки у різних сферах життя людини, узгоджує особисті схильності і таланти з раніше пропонованими батьками, однолітками і суспільством ідентифікаціями. Допмагаючи людині визначити своє місце у суспільстві, особистісна ідентичність забезпечує основу для соціальних порівнянь — порівнянь себе з ровесниками, дорослими, своїм ідеалом, а також із собою в минулому, актуальному теперішньому, потенційному близькому і віддаленому майбутньому. Внутрішнє чуття ідентичності (Его-ідентичності) допомагає визначити напрям, цілі і зміст майбутнього життя молодій людині. Формування його є, за твердженням Е. Еріксона, головним завданням та найважливішою проблемою юності. З цим пов'язана властива ранньому юнацькому віку криза ідентичності — особливий момент розвитку, коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості.

Формування ідентичності є тривалим і складним процесом. Він залежить від прийняття індивідом власних рішень (криза ідентичності), а також від взяття на себе зобов'язань щодо здійсненого вибору, системи цінностей чи майбутньої професійної діяльності. Основними варіантами становлення ідентичності, є зумовленість, дифузія, мораторій та досягнення ідентичності.

Зумовленість. За такого варіанта формування ідентичності юнаки беруть

на себе певні зобов'язання, не долаючи етапу прийняття самостійних рішень. Їхній вибір професії, релігії чи ідеології заздалегідь визначений їхніми батьками чи вчителями, а не є результатом самостійних пошуків.

Дифузія. Молоді люди, які не визначили напрям свого життя, не мають змоги відповідно рухатися, перебувають у стані дифузії — невизначеності, яка їх особливо не хвилює. Вони не пережили кризи, не обрали для себе професійної ролі чи морального кодексу і навіть уникають думок про це.

Мораторій. Юнаки та дівчата переживають кризу ідентичності (період прийняття рішень), зайняті пошуком себе. Їхні рішення стосуються вибору професії, релігійних чи етичних цінностей.

Досягнення ідентичності. Таким є статус юнацтва, яке вже пережило кризу ідентичності, усвідомило і взяло на себе відповідальність за своє життя як наслідок самостійного вибору. Передусім цей вибір стосується життєвого шляху, майбутньої професії і реалізується у намаганні жити, дотримуючись значущих для себе моральних цінностей, норм і правил.

Наближення моменту закінчення школи вимагає особистісного і професійного самовизначення. Саме тому ранній юнацький вік пов'язаний з морально-особистісним (яким бути?), екзистенційним (у чому сенс життя?) і професійним (ким бути?) виборами, які є взаємопов'язаними і здійснюються одночасно. Їх рушійною силою є перехід від дитячої залежності до дорослої відповідальності і свободи.

3. Провідна діяльність в ранній юності.

Особливості спілкування у ранній юності. Однією зі значущих сфер активності особистості на етапі ранньої юності є міжособистісне спілкування. У цьому віці змінюється його зміст і загальна спрямованість, воно стає вибіркоvim, інтимним, виконує функцію головного, соціального полігону самоствердження і самовираження юнаків і дівчат.

Спілкування старшокласників з однолітками. У життєдіяльності старших школярів важлива роль належить їхньому спілкуванню з ровесниками. Цьому процесу властиві такі тенденції:

а) розширення сфери спілкування. Виявляється воно у збільшенні часу, який учні витрачають на спілкування (три-чотири години в будні, сім-дев'ять годин у вихідні), в суттєвому розширенні його соціального простору (серед найближчих друзів старшокласників учні інших шкіл, училищ, студенти вищих навчальних закладів), географії, в очікуванні спілкування (в активному пошуку його, постійній готовності до комунікативних контактів);

б) індивідуалізація (вибірковість) спілкування. Свідченням індивідуалізації стосунків є чітке відмежування їх суті від оточення, високі вибірковість у дружбі та рівень вимог до спілкування в парі.

У розширенні сфери спілкування реалізується потреба переживати нові враження, набувати новий досвід, відчувати себе у новій ролі, а також потреба у його вибірковості, самовиявленні та розумінні з боку інших. Задоволення цих проблем пов'язане з глибокими особистісними переживаннями школярів.

Мотивами неформального спілкування у парі і в групі є пошук найсприятливіших психологічних умов для комунікативної взаємодії, очікування співчуття і співпереживання, потреба у щирості та єдності у поглядах, самовираженні. Однак юнацька комунікативність часто буває егоцентричною, оскільки потреба у самовияві, розкритті своїх переживань домінує над інтересом до почуттів і переживань іншого, що зумовлює взаємну напруженість у стосунках, незадоволеність ними.

Емоційна прив'язаність у міжособистісних стосунках на етапі юнацького віку реалізується у дружбі, яка є школою саморозкриття особистості, розуміння іншої людини, її критеріями старшокласники вважають взаєморозуміння, взаємодопомогу, вірність і психологічну близькість. Особливо цінуючи дружбу з дорослими, вони більше потребують усе-таки дружби з ровесниками. Дослідження І. Кона та В. Лосенкова засвідчили, що 75—85% старшокласників прагнуть дружити з ровесниками, 1—19% — зі старшими за себе і тільки 1—4% — з молодшими.

Особливості юнацької дружби залежать від статі. Наприклад, у дівчат на 1,5—2 роки раніше, ніж у хлопців, виникає потреба в інтимній дружбі. Це зумовлене не тільки їхньою вищою емоційністю, наданням більшого значення

особистісним стосункам, вищою схильністю до саморозкриття, а й швидшим особистісним і соціальним розвитком, ранішою появою складних форм самопізнання, що є основою формування потреби в інтимній дружбі.

Для старшокласників важливо, щоб інші сприймали їх такими, якими вони себе вважають. Очевидно, сучасні неформальні молодіжні течії є способом задоволення цієї потреби.

Спілкування старшокласників з дорослими. Особистісний розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками. За даними досліджень, 85% старшокласників визнають потребу в спілкуванні з дорослими актуальною для себе, з них понад 66% найбажанішими партнерами у спілкуванні вважають батьків.

Темами спілкування старшокласників з дорослими є навчання, вибір майбутньої професії, міжособистісні стосунки, захоплення, норми моралі, минуле, теперішнє і майбутнє дитини, атмосфера у сім'ї тощо. Звернення до дорослих зумовлене переконаністю юнаків, що проблеми життєвого самовизначення неможливо розв'язати у спілкуванні з ровесниками, оскільки їхній соціальний досвід ще недостатній для цього.

Основною умовою спілкування з дорослими є довіра. Старшокласники щиріші у спілкуванні з ровесниками, оскільки переконані, що ті розуміють їх краще, ніж дорослі.

Дослідження свідчать, що спілкування з однолітками є довірливим у 88% старшокласників, з батьками — лише у 29% (переважно з матерями), нерегламентоване спілкування з учителями - у 4%.

Відсутність довіри у вирішенні проблем особистісного та професійного самовизначення є однією з причин тривоги, яку юнаки відчують у спілкуванні з батьками і тими дорослими, від яких вони залежать. Для старших школярів нестерпними є прямі спонукання, втручання дорослих в їхні справи. Вони потребують тактової допомоги, на основі якої виникає довіра. Конфлікти з батьками і вчителями завжди є результатом помилок як дітей, так і дорослих. Вони свідчать про необхідність коригування позиції дорослих стосовно старших школярів.

Інтимне спілкування у ранній юності. Побачення в ранній юності забезпечують задоволення багатьох важливих соціально-психологічних потреб особистості. До таких потреб передусім належать:

- 1) можливість розважитися, повеселитися з ровесниками протилежної статі;
- 2) прагнення соціалізуватися, пізнати представника протилежної статі, оволодіти відповідними способами міжособистісної взаємодії;
- 3) бажання підвищити свій статус у групі ровесників, з'явившись серед них зі своїм хлопцем чи дівчиною;
- 4) можливість установити стосунки з представниками протилежної статі для виборудружини чи чоловіка;
- 5) набуття сексуального досвіду або одержання сексуального задоволення;
- 6) прагнення знайти друга протилежної статі, з яким можна спілкуватися та мати спільні інтереси;
- 7) встановлення тісних, глибоко особистісних стосунків з людиною протилежної статі з метою самовираження.

У ранньому юнацькому віці хлопці та дівчата ставляться до побачень набагато серйозніше, ніж підлітки. Більше уваги вони звертають не на зовнішність, а на особистісні якості представника протилежної статі, переймаються його планами на майбутнє. Важливими мотивами побачень для більшості старшокласників є дружні стосунки та вибір партнера для майбутнього сімейного життя. Однак дівчата зорієнтовані на глибоко особистісні, хлопці — на сексуальні стосунки.

Отже, міжособистісне спілкування на етапі ранньої юності є важливим чинником розвитку особистості. Спілкування з ровесниками характеризується розширенням його сфери. Емоційна прив'язаність у міжособистісних стосунках реалізується у юнацькій дружбі. У сфері інтимних стосунків старшокласники задовольняють свої важливі соціально-психологічні потреби. Основною умовою спілкування з дорослими є довіра.

Особистісний та пізнавальний розвиток в ранній юності

Розвиток самосвідомості у ранній юності. Важливою особливістю психічного розвитку особистості в ранньому юнацькому віці є становлення

самосвідомості, яке відбувається як відкриття учнем свого неповторного внутрішнього світу, індивідуальності своєї особистості, усвідомлення незворотності часу, формування цілісного уявлення про себе. Відкриття юнаком свого неповторного внутрішнього світу, індивідуальності своєї особистості. Цей вияв самосвідомості полягає в тому, що старший школяр починає сприймати свої переживання, емоції не як відображення зовнішніх подій, а як стан свого внутрішнього Я, усвідомлює свою неповторність, неподібність до інших. Відкриття свого внутрішнього світу збуджує радість, хвилювання і водночас супроводжується тривогою. Внутрішнє Я особистості старшокласника не тотожне зовнішній поведінці, що актуалізує проблему її саморегулювання (самоконтролю, самооцінки, корекції, планування тощо).

Юнацьке Я ще нецілісне, невизначене, його усвідомлення нерідко супроводжується тривогою або відчуттям внутрішньої порожнечі, яку необхідно чимось заповнити. У зв'язку з цим посилюється потреба у спілкуванні, яке, попри те, стає більш вибіркоким. Водночас юнак усе частіше відчуває бажання усамотнитися.

Усвідомлення юнаком незворотності часу. У ранньому юнацькому віці з'являється усвідомлення незворотності часу, скінченності свого існування, що змушує серйозно замислюватися над сенсом життя, своїми перспективами, майбутнім, особистими життєвими цілями, життєвим шляхом. Поступово з мрії, для якої все можливо, та ідеалу як абстрактного, часто недосяжного зразка починають вимальовуватися більш чи менш реалістичні плани дійсності, між якими молодій людині доведеться обирати. Життєвий план охоплює всю сферу самовизначення старшокласників. Йдеться про стиль життя, рівень домагань, вибір професії і свого місця в житті.

Однією з характеристик особистісного часу є наскрізне бачення людиною з позиції теперішнього свого минулого і майбутнього, тобто індивідуальна часова траспектива.

Індивідуальна часова траспектива — форма часової інтеграції психіки людини, яка виявляється у співвіднесенні у свідомості минулого, майбутнього і теперішнього часових етапів людського життя.

Для юнаків тривалість життєвої перспективи (хронологічна віддаленість подій майбутнього) є значною. Її реалістичність (бачення різниці між реальністю і фантазією) досить неадекватна, а розчленування майбутнього на послідовні етапи (диференційованість перспективи) — невиразне. Життєва перспектива для більшості юнаків є оптимістичною, бо вони впевнені, що очікувані події відбудуться у визначений термін. Узгодженість подій минулого, актуального теперішнього і потенційного майбутнього невисока.

Особливості траспективи у ранньому юнацькому віці у такі групи:

а) суб'єктивно-гармонійна траспектива. Усі три часові модальності Я (минуле, теперішнє, майбутнє) взаємопов'язані у свідомості індивіда та однаково відповідають Я- ідеальному — уявленню людини про те, якою вона могла бути чи якою їй би хотілось бути;

б) нормативна траспектива. Актуальне Я більше тяжіє до майбутнього, ніж до минулого. Ставлення до Я-минулого критичне незалежно від міри наступності між ним та Я- теперішнім;

в) розірвана траспектива. Я-теперішнє більше тяжіє до майбутнього, ніж до минулого, але майбутнє відірване від теперішнього. Усі три часові модальності усвідомлюються як окремі стани. Я-ідеальному відповідає тільки майбутнє;

г) консервативна траспектива. Я-теперішнє більше тяжіє до Я-майбутнього, яке ізольоване від минулого і теперішнього, не впливає на розвиток особистості;

г) інфантильна траспектива. Я-минуле та Я-теперішнє пов'язані, утворюють один полюс. На іншому полюсі знаходяться взаємопов'язані Я-майбутнє та Я-ідеальне. Це свідчить про низьку самооцінку та відсутність в особистості засобів для наближення майбутнього й оволодіння ним;

д) регресивна траспектива. Я-теперішнє віддалене від минулого і від майбутнього, ніби “випадає” з розвитку, не відповідає цінностям Я-ідеального.

Сприймання власного психологічного часу зумовлює внутрішню картину становлення особистості. За певних умов дівчата і хлопці можуть переживати перехід від минулого до теперішнього як зміну на гірше, особистісний регрес.

Минуле вони сприймають як період, у якому залишилося все краще, що відповідає головним цінностям особистості. До минулого тяжіє Я-ідеальне. В деяких старшокласників теперішнє і минуле тісно пов'язані й утворюють спільний полюс. У ранній юності можливе також тяжіння Я-ідеального до майбутнього. У такому разі молода людина не задоволена собою, вважає себе інфантильною, сподівається і прагне стати іншою, кращою. Трапляється, що всі три часові виміри Я ізольовані один від одного, тобто теперішнє не пов'язане з минулим, а майбутнє не є продовженням теперішнього.

Оптимальний варіант особистісного розвитку на етапі ранньої юності передбачає відносну наступність минулого і майбутнього Я з одночасними якісними поступальними змінами, які відкривають шлях до нових можливостей. Ознаками такого розвитку, на відміну від простої зміни, є розв'язання деяких ціннісно-смыслових суперечностей, чітке самовизначення між добром і злом, любов'ю і ненавистю, конструктивністю і деструктивністю, відповідальністю і безвідповідальністю, прогресом і регресом.

Формування цілісного уявлення юнака про себе. У старшому шкільному віці учень спочатку усвідомлює та оцінює особливості свого тіла, власну привабливість, а пізніше — духовні, морально-психологічні, інтелектуальні, вольові якості. Важлива роль при цьому належить особистісній рефлексії — заглибленню у світ власних учинків, почуттів, переживань, співвіднесення їх з навколишньою дійсністю. У ранній юності вона здійснюється через постійні самоспостереження, самоспоглядання та самоаналіз.

Відкриття себе як неповторної особистості нерозривно пов'язане з розумінням соціального світу, в якому старшокласник живе. Юнацька саморефлексія спрямована на усвідомлення свого становища і призначення в світі. “Який мій життєвий ідеал?”, “Хто мої друзі, і хто вороги?”, “Ким я хочу стати?”, “Що я можу зробити, щоб я і навколишній світ стали кращими?” — над такими питаннями роздумує юнак, у якого самоаналіз стає засобом соціально-морального і духовного самовизначення. Цей самоаналіз інколи ілюзорний, нерідко необґрунтованими є і юнацькі плани. Але потреба в ньому є свідченням розвиненої особистості, важливою передумовою цілеспрямованого

самовиховання.

Важливою ознакою самосвідомості особистості у ранній юності є самоповага — узагальнене ставлення людини до себе, міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, яка виявляється у задоволенні собою, почутті власної гідності, позитивному ставленні до себе, узгодженні свого Я-реального з Я-ідеальним. Позитивне ставлення до себе свідчить про високу самоповагу; незадоволеність собою, негативна оцінка своєї особистості — про низьку. Юнаки і дівчата із заниженою самоповагою часто відчують труднощі у спілкуванні.

Чим нижча самоповага людини, тим вірогіднішим є виникнення відчуття самотності. Низька самоповага зумовлює невисокий рівень соціальних домагань особистості, спонукає її ухилятися від діяльності, в якій наявний елемент змагання. Молоді люди часто відмовляються від досягнення поставленої мети, оскільки не вірять у власні сили, що зміцнює їхню занижену самооцінку.

4. Розвиток спонукальної сфери особистості у період ранньої юності.

У ранній юності основними є потреби в самореалізації, самовираженні, з'ясуванні сенсу життя. На основі зовсім нової соціальної мотивації розвитку відбуваються суттєві зміни у змісті і співвідношенні провідних мотиваційних тенденцій. Передусім це виявляється в упорядкуванні, інтегруванні системи потреб і світогляду, який активно формується у цю пору.

Старші школярі не просто пізнають навколишню дійсність, у них виникає потреба сформулювати власні погляди на мораль, на світ, ставлення до нього, розібратись у своїх особистісних і життєвих проблемах. У зв'язку з цим прийняття рішень набуває в них соціального спрямування. Під впливом світогляду виникає досить стійка ієрархічна система цінностей, яка зумовлює погляди та переконання старшокласників. Погляди і переконання стають суворим контролером бажань, перетворюються на мотиви діяльності, спонукають до самопізнання, самовдосконалення, самовизначення. У цьому процесі виникає соціально спрямований мотив професійного самовизначення.

У ранній юності вибір професії здійснюється на основі попередньої підготовки дитини, уважного аналізу діяльності, яку юнаки хочуть обрати як свою професію, врахування неминучих у майбутньому труднощів.

Старшокласники здатні зважувати зовнішні і внутрішні обставини процесів, ситуацій, що дає змогу приймати достатньо усвідомлені рішення. А це означає, що в процесі формування соціально спрямованих мотивів внутрішня позиція особистості починає відігравати провідну роль.

Чим соціально зрілішим є юнак, тим більше його прагнення спрямовані в майбутнє, тим активніше формуються у нього пов'язані з перспективою життя мотиваційні настанови.

За даними досліджень, у 14 років тільки 17% підлітків уявляють своє майбутнє, а в 15 уже 84% планують його. Це стосується і вибору професії. У соціально незрілих юнаків і дівчат переважають мотиви, пов'язані із задоволенням потреб, які виникають у їх теперішньому. Старші школярі починають усвідомлювати процес формування окремих мотивів, що зумовлює глибше й адекватніше розуміння внутрішніх причин учинків інших людей. Етична оцінка будь-якого вчинку зміщується з оцінки його наслідків на оцінку причин, мотивів, які спонукали до вчинку.

Отже, з розвитком соціальної зрілості особистості в її свідомості відображається процесуальність формування конкретного наміру, мотиву, ширшим стає мотиваційне поле.

У ранньому юнацькому віці інтенсивно формується світогляд — система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини. Формування світогляду включає в себе соціальну орієнтацію особистості — усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір свого майбутнього соціального становища і шляхів його досягнення. Критично оцінюючи свій життєвий шлях і свої стосунки зі світом, юнак відчуває себе суб'єктом життєдіяльності, здатним самотійно діяти і приймати рішення на основі свідомо поставленої мети і попередніх рішень.

Вирішальне значення для формування світогляду має громадянська та громадська активність учнів, яка сприяє збагаченню їхнього морального та соціального досвіду, засвоєнню соціальних та етичних норм поведінки, виникненню певного ставлення до різних соціальних феноменів (релігії, культури, політики, ідеології, нації, влади, держави, освіти, спорту тощо).

Поглядам на світ сучасного юнацтва властиві різноманітні, по-своєму аргументовані точки зору, серед яких немає ні абсолютно істинних, ні хибних, і між якими йому доводиться обирати. Така соціально-психологічна ситуація має як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивне полягає в тому, що відсутність єдиного та однозначного світоглядного орієнтира спонукає юнаків і дівчат думати і самостійно приймати рішення. Це сприяє становленню в них зрілої особистості з незалежними судженнями, внутрішньою свободою і особистою відповідальністю, власними поглядами, переконаннями, готової їх відстоювати. Негативне проявляється в розподілі молодих людей на групи, які суттєво відрізняються за рівнем соціальної та морально-світоглядної зрілості, у швидкому розвитку одних і відставанні інших. Найскладніше старшокласникам розібратись у питаннях політики, економіки, виробити своє ставлення до цих сфер людських відносин. Труднощі, які виникають у цьому процесі, нерідко породжують аполітичність, яка часом переходить у цілковиту байдужість до соціально-політичних подій у країні, до проблем нації, держави, суспільства.

Розвиток пізнавальної сфери у ранній юності. У ранній юності відбувається прогресивний розвиток теоретичного мислення (старшокласники виявляють логічне мислення, здатність займатися теоретичними міркуваннями та самоаналізом). Їх інтелект формується як цілісна структура.

У цьому віковому періоді починає окреслюватися індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності (пізнавальний і когнітивний стилі), формується ментальний досвід, виробляються індивідуальні варіанти способів сприймання, запам'ятовування і мислення, які визначають шляхи набуття, накопичення, перероблення та використання інформації. Водночас багато представників цього віку схильні переоцінювати рівень своїх знань і розумових здібностей.

Розвиток мислення старшокласників. Центром когнітивного розвитку старшокласників є становлення словесно-логічного мислення. У цьому віці вони переходять до вищих рівнів абстрактного мислення, здатні усвідомлено оволодівати логічними операціями (аналізом, синтезом, порівнянням, абстрагуванням, конкретизацією, узагальненням).

Мислення в ранній юності стає системнішим і продуктивнішим, що сприяє

систематизації знань. Суттєву роль у ньому відіграють наукові гіпотези. У старшокласників виробляється індивідуальний когнітивний стиль розв'язування пізнавальних і практичних завдань, формуються такі індивідуальні особливості мислення:

а) глибина — здатність виокремлювати суттєві ознаки при вивченні нового матеріалу і розв'язуванні задач, узагальнювати їх, заглиблюватись у сутність виучуваного;

б) гнучкість — уміння долати бар'єр минулого досвіду (знань), відходити від звичних шляхів розмірковування, розв'язувати суперечність між наявними знаннями і вимогами проблемної ситуації, відшуковувати оригінальні способи розв'язування проблеми;

в) широта — можливість утримувати в пам'яті сукупність виокремлених суттєвих ознак, діяти відповідно до них, не піддаючись на провокаційні впливи зовнішніх, випадкових ознак;

г) усвідомленість — здатність передавати у словах, графіках, схемах, моделях мету і результат мислення;

г) самостійність — уміння самостійно ставити цілі, висувати гіпотези, розв'язувати проблеми;

д) чутливість до допомоги — здатність враховувати результати мислення інших людей, сприймати підказку;

е) критичність — об'єктивне оцінювання своїх і чужих думок;

є) активність — енергійність, рішучість у процесі розв'язування проблем, завдань;

ж) економність — здатність розв'язувати проблему найкоротшим шляхом, відсутність непродуктивних суджень, які не наближають до розв'язку, а породжують нові проблеми.

Ці індивідуальні особливості мислення характеризують рівень його розвитку і продуктивність. Тому зусилля педагогів повинні бути спрямовані на створення умов для оволодіння учнями старших класів логічними операціями і розвитку зазначених особливостей мислення.

Розвиток мовлення старшокласників. Завдяки розвитку мислення в

ранній юності відбуваються якісні зміни у розвитку мовлення. Цьому сприяють також засвоєння змісту навчального матеріалу, читання художньої літератури й усне спілкування. У старшокласників удосконалюються усне й писемне, діалогічне й монологічне мовлення. Постійна пізнавальна діяльність вимагає досконалого володіння навичками внутрішнього мовлення, яке стає формою існування мислительних дій. Здійснюється перехід від розгорнутого до стислого внутрішнього мовлення. Учні опановують норми літературної мови, прагнуть до вдосконалення мовлення, зокрема виразності і точності, лаконічності у висловлюванні думки. Окремі з них пишуть вірші, ведуть щоденники.

У ранньому юнацькому віці мовлення ускладнюється за змістом і структурою, розширюється активний і пасивний словники, формується вміння точно висловлювати абстрактні поняття, користуватись усним мовленням як засобом спілкування.

Однак деякі старшокласники ще відчують труднощі у висловлюванні думки, що є наслідком їх недостатньої мовленнєвої підготовки.

Розвиток сприймання старшокласників. У ранній юності розвиток сприймання виявляється у домінуванні його довільної форми, засвоєнні перцептивних дій, цілеспрямованому спостереженні за певними об'єктами, виокремленні суттєвого у предметах, подіях і явищах. Це особливо характерне для сприймання складного матеріалу, схем.

Розвиваються у цей період такі властивості сприймання старшокласників, як цілісність, осмисленість, предметність, вибірковість, особливо аперцепція сприймання. Цілісний образ сприйнятого виникає на основі усвідомленого узагальнення відомостей про окремі властивості, якості та функції предмета, в результаті інтеграції відчуттів різної модальності. Осмислене сприймання дійсності можливе завдяки мисленню. Будь-яке явище старшокласник сприймає осмислено, спираючись на свої знання та досвід. Предметність сприймання виявляється у здатності розпізнавати предмети не за їх зовнішнім виглядом, а за основними властивостями і призначенням. Вибірковість сприймання полягає у довільному виокремленні у полі свідомості одного чи кількох об'єктів, явищ і одночасному ігноруванні інших. Старшокласники вибірково ставляться до

джерел інформації. Аперцепція сприймання учнів старших класів виявляється у його залежності від попереднього досвіду, актуальних потреб, інтересів, цілей та емоційних станів.

Активно розвивається самоспостереження — спостереження за своїми діями, поведінкою, переживаннями, думками й іншими проявами психічного життя. Воно є елементом самопізнання, сприяє самовдосконаленню, самовихованню.

Загалом, сприймання старшокласників стає складним пізнавальним процесом, який спирається на їхні досвід, знання, перцептивні дії та інтелектуальний потенціал.

ВИСНОВКИ про загальну характеристику раннього юнацького віку:

рання юність охоплює період від 14–15 до 18 років;

для сучасних юнаків характерне прискорення біологічного дозрівання (акселерація) і уповільнення соціального з випередженням біологічного;

фізичний розвиток старшокласників у темпах уповільнюється, зростання розміру внутрішніх органів відбувається пропорційно щодо показників судинної та м'язової систем, у нервовій системі гальмівні процеси врівноважені із процесами збудження;

соціальна ситуація розвитку зумовлюється підготовкою старшокласника до вступу в самостійне життя;

центральною новоутворенням особистості у ранній юності є готовність дитини до життєвого самовизначення;

головне новоутворення психіки старшокласника – його світогляд.

5. Емоційно-вольова сфера у ранній юності

Емоційна сфера старшокласників складна та різнобарвна. Вона стає більш насиченою та гнучкою порівняно із підлітком, зростає її керованість та контрольованість. Зменшується вміст афективних реакцій, емоційне життя є інтенсивним, хоча стає менш бурхливим і більш стабільним. Так, юнаки та дівчата, незалежно від типу нервової системи, значно стриманіші й врівноваженіші порівняно з підлітками (О. В. Кучменко).

Значного рівня розвитку досягають вищі почуття, які зумовлюють цілу

низку потреб: естетичних, інтелектуальних, соціально-моральних. Завдяки високій значущості для старшокласника спілкування на засадах партнерства у нього особливо інтенсивно розвиваються соціальні почуття: емпатія, почуття взаєморозуміння, духовної єдності, чуйності тощо.

В емоційному портреті старшокласника все більш помітними стають індивідуально-типологічні особливості. Дозрівання темпераменту зумовлює його вплив на процес емоційного життя. Серед школярів чітко вирізняються екстравертовані та інтравертовані типи. Перші відкрито і виразно демонструють свої переживання, другі – зовні малоемоційні, спостерігачу важко визначити їхні переживання.

У вольовій сфері зростає рівень свідомого самоконтролю, пов'язаного із прагненням відповідати вимогам групи. Водночас, рівень самоконтролю ще нестійкий і ситуативний. У різних ситуаціях один і той же старшокласник може поводитись досить непередбачувано. Бракує старшокласнику і вміння докладати систематичні зусилля при подоланні перешкод, що виявляється як слабкість волі, залежність від зовнішніх впливів, безвідповідальність, ненадійність, схильність легко і безпричинно ображатися тощо. При нервово-психічних навантаженнях самоконтроль старшокласника значно знижується.

У старшокласника досить виразно проявляється певний тип темпераменту, основні структури якого задаються ще в підлітковому віці. Рання юність відзначається посиленням інтегральних зв'язків між його елементами, внаслідок чого полегшується управління особистістю власними реакціями (В. С. Мерлін). Типологічні особливості нервової системи гостро проступають у поведінці старшокласника, маючи у крайніх своїх проявах вигляд акцентуацій, що виникають на ґрунті природжених особливостей нервової системи при наявності несприятливих соціальних умов. При поглибленні акцентуацій вони переходять у патологічні розлади психіки – психопатії (О. Є. Лічко). Серед старшокласників найчастіше зустрічаються наступні акцентуації (К. Леонгард).

Застраювання – стан збудження поєднується з впертістю, недовірливістю, нетерпимістю до критики й заперечень.

Демонстративність – амбіційність, хизування, хвалькуватість, зухвалість,

прагнення будь що підкреслити свою значущість, здатність непередбачуваних дій з метою привернення до себе уваги оточуючих.

Екзальтовані – легко збуджуються та піддаються навіюванню, схильні до афектів, до надміру яскравого виявлення емоцій захопленості, здивування, натхнення, суму, розпачу. Загострення цих рис призводить до нерозбірливості молодих людей у знайомствах, схильності до непередуманих, авантюрних вчинків

Тривожні – постійно очікують небезпеку, боязкі, сором'язливі, нерішучі, поступливі, властива реакція втечі, а не подолання скрутних обставин. Замкнутість «тривожних» старшокласників може перерости у хворобливу самоізоляцію або й почуття власної неповноцінності тощо.

Поряд з високою емоційною чутливістю та вразливістю старшокласників у них інтенсивно формуються способи психологічного захисту (І. С. Кон).

ВИСНОВКИ про емоційно-вольову сферу людини у ранній юності:

емоційна сфера старшокласників стає більш насиченою та гнучкою порівняно із підлітком, зростає її керованість та контрольованість;

емоційне життя юнацтва є інтенсивним, хоча менш бурхливим і більш стабільним; значного рівня розвитку досягають вищі почуття та відповідні їм потреби (естетичні, інтелектуальні, соціально-моральні);

виразності набувають індивідуально-типологічні особливості емоційної сфери юнаків;

у вольовій сфері зростає рівень свідомого самоконтролю, пов'язаного із прагненням відповідати вимогам групи;

рівень самоконтролю ще нестійкий і ситуативний, що створює сприятливий ґрунт для появи у юнаків акцентуацій характеру.